

ISSN:2588-7033

Journal of Historical Study of War

<http://hsow.araku.ac.ir>

Soviet Union Interventions in Iran: Analysis of Unpublished Documents, 1940–1945

Marjan Borhani ^{a*}, Michael Vahidirad ^b

^a Assistant Professor, Department of History and Iranian Studies, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran

^b Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

KEYWORDS

Iran, World War II, Allies, Soviet Union, Iran's damages

Received: 06 July 2025

Accepted: 05 September 2026

Article type: Research Paper

DOI:10.22034/hsow.2026.2064909.1624

ABSTRACT

The Allied occupation of Iran in September 1941 led to the fall of Reza Shah Pahlavi and the establishment of foreign military forces in the country. This event marks one of the most significant turning points in modern Iranian history and had far-reaching consequences in the political, economic, and administrative spheres. Despite numerous studies on this subject, most research has focused on political and diplomatic outcomes, while the practical mechanisms through which the Soviet Union undermined Iran's administrative and economic structures have rarely been examined on the basis of archival documents. Accordingly, employing a descriptive-analytical and explanatory method and drawing on unpublished archival sources, this study seeks to answer the following question: through what concrete mechanisms did the Soviet Union disrupt the administration of the country and weaken the central government of Iran during World War II? The findings reveal that Soviet interventions occurred in four areas—administrative-financial, security-police, economic-commercial, and media-related. These interventions included the seizure of facilities and property, the restriction of state institutions' authority, the exertion of pressure on economic activities, and the control of the information space. Consequently, they led to a decline in the efficiency of executive bodies and the weakening of central government authority. The results further indicate that these interventions played a significant role in shaping the political and administrative crises of the post-war years.

* Corresponding author.

E-mail address: marjan.borhani62@gmail.com

مطالعات تاریخی جنگ

شاپا: ۷۰۳۳-۲۵۸۸

مداخلات اتحاد جماهیر شوروی در ایران: تحلیل اسناد منتشر نشده

۱۹۴۵-۱۹۴۰

مرجان برهانی^{الف*}، میکائیل وحیدی راد^ب^{الف} استادیار گروه تاریخ و ایران شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران،

marjan.borhani62@gmail.com

^ب استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی تهران، تهران، ایران، m_vahidirad@sbu.ac.ir

واژگان کلیدی	چکیده
ایران، جنگ جهانی دوم، متفقین، اتحاد جماهیر شوروی، خسارات ایران	اشغال ایران توسط متفقین در شهریور ۱۳۲۰ به سقوط پهلوی اول و استقرار نیروهای خارجی انجامید. این رویداد یکی از مهم ترین نقاط عطف تاریخ معاصر ایران است و پیامدهای گسترده ای در عرصه های سیاسی، اقتصادی و اداری بر جای گذاشت. با وجود پژوهش های متعدد در این زمینه، بیشتر مطالعات بر پیامدهای سیاسی و دیپلماتیک تمرکز داشته اند و سازوکارهای عملی مداخله شوروی در تضعیف ساختارهای اداری و اقتصادی کمتر بر پایه اسناد آرشیوی بررسی شده است. بر این اساس، پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و تبیینی و با بهره گیری از اسناد منتشر نشده آرشیوی، در پی پاسخ به این پرسش است که شوروی با استفاده از چه مکانیسم های عینی در دوران جنگ جهانی دوم موجب اختلال در اداره کشور و تضعیف دولت مرکزی ایران شد؟ یافته ها نشان می دهد مداخلات شوروی در حوزه های اداری-مالی، امنیتی-انتظامی، اقتصادی-تجاری و رسانه ای، از طریق تصرف تأسیسات و اموال، محدودسازی اختیارات نهادهای دولتی، اعمال فشار بر فعالیت های اقتصادی و کنترل فضای اطلاع رسانی، به کاهش کارآمدی دستگاه های اجرایی و تضعیف اقتدار دولت مرکزی انجامید. نتایج همچنین بیانگر آن است که این مداخلات در شکل گیری بحران های سیاسی و اداری پس از جنگ نقش مؤثری داشته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۴	
مقاله علمی پژوهشی	

۱. مقدمه

روابط ایران و روسیه در پنج قرن گذشته همواره پیچیده و تأثیرگذار بوده و بین همکاری و تنش نوسان داشته است (Rudi, 2013; Mokhtari, 2005). در اوت ۱۹۴۱، علی رغم اعلام بی طرفی ایران در جنگ جهانی دوم، نیروهای متفقین به بهانه حضور اتباع آلمانی کشور را اشغال کردند (Hirschfeld, 1980; Kozhanov, 2012:488). این رویداد نقطه عطفی در تاریخ معاصر ایران است که نفوذ سیاسی و نظامی شوروی را به شکل مستقیم نشان می دهد. مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که با وجود مطالعات متعدد درباره ابعاد سیاسی و دیپلماتیک اشغال ایران (نوریان، ۱۳۵۷؛ فوران، ۱۳۷۸؛ Rezun, 1981; Stewart, 1988)، نقش خاص شوروی در تضعیف نهادی و اختلالات اقتصادی-زیرساختی ایران کمتر به صورت تبیینی و مبتنی بر اسناد دست اول تحلیل شده است. به عبارت دیگر، می دانیم شوروی در ایران مداخله کرد، اما نمی دانیم دقیقاً از چه مکانیسم های

*نویسنده مسئول

عینی و با چه شدتی این مداخله باعث اختلال در اداره کشور و تضعیف دولت مرکزی شد. بنابراین، پرسش اصلی پژوهش این است که شوروی از چه راه‌هایی و با چه سازوکارهایی در امور داخلی ایران مداخله کرد و این مداخلات چه پیامدهایی بر اقتصاد، حاکمیت ملی و ساختار قدرت دولت مرکزی داشت؟ فرضیه پژوهش بر این اساس شکل گرفته است که مداخله شوروی عمدتاً از راه تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری (کنترل گمرکات، تصرف اراضی و کارخانجات، حذف پلیس محلی و فشار بر مطبوعات) باعث فروپاشی تدریجی اقتدار دولت مرکزی شد، نه صرفاً از راه فشار نظامی مستقیم.

در این پژوهش، «مداخله شوروی» به مجموعه اقدامات نظامی، اداری، اقتصادی و رسانه‌ای اطلاق می‌شود که حاکمیت ملی ایران را نقض کرده و «دولت مرکزی» نیز به معنای نهادهای رسمی قدرت شامل دولت، مجلس، وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های انتظامی و قضایی است. مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد مطالعات موجود به سه دسته تقسیم می‌شوند: نخست، مطالعات دیپلماتیک که بر معاهدات و روابط دولت‌ها تمرکز دارند (Reisman, 1980; Mokhtari, 2005)؛ دوم، مطالعات نظامی-استراتژیک که اهمیت جغرافیایی ایران در تأمین خطوط تدارکاتی متفقین را بررسی کرده‌اند (Bullard, 1984; Kozhanov, 2012)؛ سوم، مطالعات اجتماعی-اقتصادی که تأثیر اشغال بر مردم و اقتصاد را به صورت کلی ورق زده‌اند (فوران، ۱۳۷۸؛ Araghi, 2021). با این حال، هیچ یک از این دسته‌ها به طور منسجم و مبتنی بر اسناد آرشیوی منتشر نشده، مکانیسم‌های روزمره و عینی مداخله شوروی در سطوح اداری، امنیتی، اقتصادی و رسانه‌ای را تحلیل نکرده‌اند. نوآوری پژوهش حاضر در همین نقطه است: استفاده از اسناد دست‌اول کمتر بهره‌بردار شده (شامل گزارش‌های اداره کل گمرک، مکاتبات سفارت شوروی، صورت‌جلسات خسارات و گزارش دکتر لوییس) که برای اولین بار تصویری کمی و جزئی از ابعاد پنهان مداخله شوروی ارائه می‌دهد. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و تبیینی است و داده‌ها از مرکز اسناد ملی ایران و مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه گردآوری شده است. این پژوهش می‌تواند به درک بهتر دینامیک روابط بین‌الملل و تأثیر متقابل دولت‌های قدرتمند بر کشورهای پیرامونی کمک کند.

۱. بحث

۱.۲. روابط ایران و اتحاد جماهیر شوروی پیش از جنگ جهانی دوم: زمینه‌های شکل‌گیری مداخله

پیش از پرداختن به مداخلات شوروی در دوران جنگ، لازم است زمینه‌های تاریخی و ساختاری روابط دو کشور بررسی شود، چراکه فرضیه پژوهش حاضر بر این گزاره استوار است که مداخله شوروی در جنگ جهانی دوم ریشه در الگوهای تثبیت‌شده پیشین داشت و نه یک پدیده آنی و بدون پیشینه. روابط ایران و روسیه از قرن شانزدهم میلادی همواره پیچیده و پرتنش بوده و در برخی دوره‌ها بین خصومت، رقابت و همکاری نوسان داشته است. این وضعیت عمدتاً تحت تأثیر رقابت‌های ژئوپلیتیک و اقتصادی منطقه‌ای قرار داشت و عملاً زمینه را برای دخالت خارجی در امور داخلی ایران هموار می‌کرد (Rudi, 2013:333-357; Mokhtari, 2005:213). با ورود به قرن بیستم، این الگو به شکل نظامی و سیاسی عینیت یافت. تشکیل تیپ قزاق تحت فرماندهی افسران روسی و انتصاب حاکم نظامی روس در تهران، نمونه‌هایی از کنترل مستقیم روسیه بر ساختارهای قدرت در ایران بودند. این اقدامات تأثیر قابل توجهی بر تحولات داخلی ایران داشت؛ از جمله سرکوب مشروطه‌خواهان و بازگشت شاه مخلوع در ۱۹۱۱ (هوشنگ مهدوی، ۱۳۶۸:۳۰۰). آنچه این یافته برای فرضیه پژوهش حاضر روشن می‌کند، وجود پیشینه‌ای از مداخله ساختاریافته روسیه در لایه‌های نظامی و سیاسی ایران بود که بعدها شوروی نیز از همان الگو پیروی کرد.

پس از انقلاب بلشویکی و سقوط تزارها، سیاست رسمی شوروی نسبت به ایران دستخوش تغییر شد و معاهدات تزاری بی‌اعتبار اعلام گردید. با این حال، تحولات میان دو جنگ جهانی نشان می‌دهد که شوروی عملاً همچنان به تثبیت نفوذ سیاسی و اقتصادی

خود در شمال ایران تمایل داشت (Stalin to Chicherin, RGASPI, 1921; Reisman, 1980:146). این تناقض ظاهری بین گفتار و عمل شوروی، نکته کلیدی برای درک ماهیت مداخلات بعدی است: شوروی در سطح دیپلماتیک از حاکمیت ایران حمایت می‌کرد، اما در سطح عملیاتی همواره به دنبال حفظ و تعمیق نفوذ خود در مناطق شمالی بود. در دهه‌های میان دو جنگ جهانی، این روابط در چارچوب پیمان‌های امنیتی و اقتصادی عادی‌سازی شد. پیمان ۱۹۲۷ دو کشور را متعهد به عدم پیوستن به ائتلاف‌های نظامی علیه یکدیگر و واگذاری امتیاز صید ماهی خزر به شوروی می‌کرد. (Reisman, 1980:146) همچنین پیمان‌های ۱۹۳۱ و ۱۹۳۵ درباره تأسیس، تجارت و کشتیرانی، اصل رفتار برابر با کشتی‌های طرف مقابل را تثبیت کردند (Treaty..., 1935, Art.15؛ نوریان، ۱۳۵۷:۱۲۵). در این دوره، شمال ایران به‌عنوان مسیر اصلی ارتباط با شوروی، بخش عمده تولیدات ارزی کشور از جمله پنبه، برنج، خشکبار و تریاک را تأمین می‌کرد (Araghi, 2021:111-125) و ایران طیف گسترده‌ای از محصولات خود را به شوروی صادر و در مقابل کالاهایی چون پارچه، شکر، چای و ماشین‌آلات وارد می‌ساخت (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۱۹، کارتن ۲۵، پرونده ۲، سند ۸). با وجود این پیوندهای اقتصادی، روابط تجاری دو کشور ناپایدار بود. تراز تجاری شوروی با ایران در ۱۹۳۲ از ۳۳۱ هزار به ۱۰۷ هزار منات طلا کاهش یافت، هرچند قرارداد همان سال بخشی از آن را جبران کرد (همان، کارتن ۵۳، پرونده ۱۳۰، سند ۳). تا پیش از جنگ، شوروی بزرگ‌ترین شریک تجاری ایران بود و در سال‌های ۱۹۳۷-۱۹۳۸ حدود ۳۳.۵ درصد مبادلات خارجی ایران را در اختیار داشت. با این حال، پس از تجدید قرارداد، حجم مبادلات در ۱۹۳۸-۱۹۳۹ کاهش یافت (همان، کارتن ۲۵، پرونده ۲، سند ۸) و اگرچه پیمان تازه‌ای در ۱۹۴۰ امضا شد، جنگ مانع اجرای مؤثر آن گردید (فوران، ۱۳۷۸:۳۶۸). این نوسانات تجاری نشان می‌دهد که وابستگی اقتصادی ایران به شوروی نه یک رابطه پایدار و داوطلبانه، بلکه رابطه‌ای شکننده و متأثر از توازن قوا بود که در شرایط بحران (جنگ) به ابزاری برای اعمال فشار بر ایران تبدیل شد - موضوعی که در بخش بعدی به تفصیل به آزمون فرضیه پژوهش گذاشته می‌شود.

۲.۲. مناسبات دو کشور در دوران جنگ

۲.۲.۱. روابط تجاری در دوران جنگ: از همکاری ظاهری تا تحمیل هزینه‌های پنهان

پس از اشغال ایران توسط ارتش شوروی، روابط تجاری دو کشور وارد فاز جدیدی شد که در ظاهر مبتنی بر قراردادهای دوجانبه، اما در باطن زمینه‌ساز تحمیل هزینه‌های سنگین به ایران گردید. این وضعیت مستقیماً با فرضیه پژوهش مرتبط است که مداخله شوروی را از راه تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی - اداری تبیین می‌کند. در ۱۹۴۰، هیأتی تجاری شوروی برای مذاکره درباره احیای مبادلاتی که یک سال متوقف شده بود، به تهران آمد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۱۸، کارتن ۲۵، پرونده ۷۴، سند ۴). نتیجه مذاکرات، پیمان تجاری ۱۶ ماده‌ای بود که در ۵ فروردین ۱۳۱۹ به امضای سفیر شوروی و نماینده ایران رسید و توسط مجلس ایران و شورای عالی شوروی تصویب شد (همان، سال ۱۳۱۹، کارتن ۵۲، پرونده ۸۰، سند ۱۸). این قرارداد در وهله نخست موجب افزایش حجم و تسهیل مبادلات تجاری شد؛ اما نکته حائز اهمیت آن است که این تسهیلات متقارن نبود و ایران را در موقعیتی نابرابر قرار می‌داد. در ادامه، در ۲۷ اسفند ۱۳۲۱ قرارداد دیگری درباره امور تجاری و مالی امضا شد که ایران را ملزم به تخصیص ۸۳ میلیون ریال برای هزینه‌های ارتش شوروی کرد. افزون بر این، در پاییز ۱۹۴۲، ایران متعهد شد سالیانه ۷۰۰۰ تن گندم، ۱۵۰۰۰ تن جو و ۳۰۰۰۰ تن برنج به شوروی تحویل دهد؛ اقلامی که بخش عمده آن از استان‌های تحت نفوذ شوروی

تأمین می‌شد (ذوقی، ۱۳۵: ۱۳۶۸). این تعهدات آشکارا نشان می‌دهد که روابط تجاری از چارچوب معمول مبادلات اقتصادی خارج شده و به ابزاری برای تأمین نیازهای جنگی شوروی با هزینه مستقیم ایران تبدیل گشته بود.

قرارداد بازرگانی ایران و شوروی بازتاب گسترده‌ای در مطبوعات داشت. روزنامه ایژوستیای روسی آن را آغاز دوره جدیدی در روابط اقتصادی دو کشور خواند و از حمایت روزنامه‌های ایرانی مانند اطلاعات یاد کرد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۱۹، کارتن ۵۲، پرونده ۲، سند ۱۰۴). وزیر امور خارجه ایران اهمیت سیاسی و اقتصادی پیمان را تأکید و آن را نماد سیاست صلح‌جویانه شوروی دانست (همان، سال ۱۳۱۹، کارتن ۲۵، پرونده ۲، سند ۸). مولوتف، وزیر خارجه شوروی، در سخنرانی خود با رد اتهامات توسعه‌طلبانه، انعقاد پیمان را پایان اخبار نادرست خبرگزاری‌های خارجی خواند (همان، سند ۱۰). روزنامه جمهوریت استانبول نیز پیمان را آغازی برای تحولات مهم اقتصادی ایران قلمداد کرد (همان، سند ۱۱). با این حال، آنچه در لایه زیرین این تبلیغات گسترده نهفته است، واقعیت تلخی است که خود پژوهشگر نیز اشاره می‌کند: «دشواری‌های اقتصادی و سیاسی ایران باعث شد عقد قراردادی کاملاً عادلانه و برابر به سختی ممکن باشد.» این جمله کلیدی، درست همان نقطه‌ای است که فرضیه پژوهش را تأیید می‌کند - ایران در شرایط اشغال، ابزار چانه‌زنی خود را از دست داده بود و قراردادهای هرچند در ظاهر دوجانبه، عملاً یک‌طرفه بودند.

شدت این نابرابری در اقدامات پس از اشغال آشکارتر شد. سربازان شوروی مقادیر زیادی اسلحه و مهمات ایرانی را خارج کردند و قصد داشتند ماشین‌آلات کارخانه‌های اسلحه‌سازی را نیز منتقل کنند. برای جلب رضایت شوروی، ایران قراردادی برای تولید مسلسل دستی، تفنگ و فشنگ برای ارتش سرخ پذیرفت که هزینه‌های سنگینی بر کشور تحمیل کرد (میلسپو، ۱۳۷۰: ۲۳۹-۲۴۰). شوروی همچنین هزینه نگهداری جاده‌های آسیب‌دیده در شمال را به ایران تحمیل کرد. ایران در سال ۱۹۴۴ فعالیت‌های بازرگانی خود را در شمال و جنوب گسترش داد، اما شوروی با کاهش نرخ‌ها و کنترل حمل و نقل، نفوذ خود را حفظ کرد و بدون اجازه، سرویس هوایی بازرگانی را نیز اداره می‌نمود (همان، ۲۴۱). این نمونه‌ها نشان می‌دهد که شوروی نه تنها از ظرفیت‌های اقتصادی ایران بهره‌برداری می‌کرد، بلکه با تصمیم‌گیری یک‌جانبه درباره نرخ‌ها و خدمات، عملاً اداره امور اقتصادی مناطق شمالی را از دست دولت ایران خارج ساخته بود. با وجود همه این زیان‌ها، ایران ناچار به همکاری با متفقین بود، چراکه هرگونه مقاومت می‌توانست عواقب شدیدتری به دنبال داشته باشد. علاوه بر قرارداد بازرگانی، مقاله‌نامه‌ای در ۲۲ شهریور ۱۳۱۹ برای ارتباط ریلی ایران و شوروی امضا شد که استفاده شوروی از راه‌آهن ایران برای حمل و نقل بازرگانی را امکان‌پذیر ساخت (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۱۹، کارتن ۱۵، پرونده ۵۳، سند ۹۹؛ همان، سال ۱۳۱۹، کارتن ۱۶، پرونده ۸، سند ۱۱). در مجموع، روابط تجاری دوران جنگ نشان می‌دهد که شوروی با تکیه بر قدرت نظامی و موقعیت اشغالگری، قراردادهای تجاری را نه به عنوان ابزار توسعه اقتصادی مشترک، بلکه به عنوان اهرمی برای تحمیل هزینه‌های جنگی خود به ایران و تضعیف ساختار اقتصادی دولت مرکزی به کار گرفت - یافته‌ای که به روشنی فرضیه پژوهش مبنی بر «تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری» را تقویت می‌کند.

۲.۲.۲. مداخلات شوروی در امور داخلی ایران: مکانیسم‌های عینی تضعیف دولت مرکزی

پس از اشغال ایران، رفتار نیروهای شوروی مجموعه‌ای گسترده از مداخلات اداری، امنیتی، اقتصادی و رسانه‌ای را رقم زد که هر یک به‌طور مستقیم حاکمیت ملی ایران را نقض کرد. در این بخش، با توجه به فرضیه پژوهش که مداخله شوروی را عمدتاً از راه «تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری» تبیین می‌کند، هر یک از این مداخلات به صورت مجزا تحلیل می‌شود تا روشن گردد

چگونه این اقدامات پراکنده در ظاهر، در مجموع به یک الگوی منسجم برای تضعیف دولت مرکزی تبدیل شدند.

الف) مداخلات اداری و تصرف اموال: مکانیسم حذف دولت از عرصه خدمات عمومی

یکی از نخستین و آشکارترین جلوه‌های مداخله شوروی، تصرف گسترده ساختمان‌های اداری، مسکونی و کارخانه‌ها بدون اخذ مجوز و بدون پرداخت اجاره بود. این اقدام صرفاً یک تخلف مالی ساده نبود، بلکه مکانیسمی بود که از دو جهت به تضعیف دولت مرکزی می‌انجامید: نخست، حذف فیزیکی دولت از فضاها و اداری و قضایی؛ دوم، تحمیل هزینه‌های اضافی بر بودجه دولتی. حتی برخی واحدهای شوروی از دولت ایران خواستند هزینه تعمیر و سیم‌کشی املاک تصرف شده را نیز بپردازد (میلسپو، ۱۳۷۰: ۲۵۲). این درخواست آشکارا نشان می‌دهد که شوروی نه تنها مالکیت عمومی را به رسمیت نمی‌شناخت، بلکه ایران را موظف می‌دانست هزینه‌های ناشی از حضور خود را نیز تقبل کند.

اشغال عمارت دادگستری و ثبت اسناد ساری نمونه‌ای شاخص از این الگو است. این اشغال موجب انتقال اجباری فعالیت‌های قضایی به مکانی دیگر شد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۲۷۹، سند ۱). آنچه این رویداد را از یک اقدام نظامی صرف فراتر می‌برد، پیامد عملکردی آن است: تعطیلی یا مختل شدن دستگاه قضایی به معنای تعلیق حاکمیت قانون در منطقه اشغالی بود. وقتی شهروندان نتوانند اسناد خود را ثبت کنند یا به دادگستری دسترسی داشته باشند، عملاً دولت به عنوان ضامن نظم و عدالت از صحنه خارج می‌شود.

اشغال کارخانه تعمیرات اداره کشاورزی گرگان و چند انبار ماشین‌آلات کشاورزی (اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، ۱۳۸۹، ج ۱، سند ۱۱۵) نشان می‌دهد که شوروی حتی زیرساخت‌های تخصصی و حیاتی برای تأمین معیشت مردم را نیز از کار انداخت. این اقدامات در مجموع کارکرد ادارات ایران را مختل کرد و نشان داد شوروی عملاً ساختار اداری و مالکیت عمومی را به رسمیت نمی‌شناسد. از منظر فرضیه پژوهش، آنچه مهم است این است که این مداخلات صرفاً «اقدامات پراکنده» نبودند، بلکه الگویی منسجم از «حذف دولت از عرصه خدمات عمومی و جایگزینی آن با ساختارهای نظامی شوروی» را شکل می‌دادند. نتیجه این فرآیند، تضعیف اقتدار دولت مرکزی، بی‌ثباتی خدمات عمومی و در نهایت کاهش مشروعیت دولت در نزد شهروندانی بود که نیازهای روزمره خود را دیگر از نهادهای دولتی دریافت نمی‌کردند. این یافته به روشنی مؤید آن بخش از فرضیه پژوهش است که مداخله شوروی را از راه «تخریب لایه‌های میانی نظم اداری» تبیین می‌کند.

ب) مداخلات امنیتی و انتظامی: مکانیسم حذف دولت از انحصار خشونت مشروع

یکی از بنیادی‌ترین کارکردهای دولت مدرن، انحصار مشروع خشونت و تأمین امنیت شهروندان است. نیروهای شوروی با هدف قرار دادن دقیقاً همین کارکرد حیاتی، پلیس و ژاندارمری ایران را از مناطق اشغالی بیرون کردند و با وجود افزایش آشکار ناامنی، حاضر به همکاری برای برقراری نظم نشدند (بولارد، ۱۳۶۳: ۷۲-۷۳). این اقدام از منظر فرضیه پژوهش بسیار معنادار است: شوروی نه تنها خود نظم را برقرار نمی‌کرد، بلکه مانع از برقراری نظم توسط دولت ایران نیز می‌شد. نتیجه این سیاست، خلق یک «خلأ امنیتی» عمده بود که در آن خشونت سازمان‌یافته علیه غیرنظامیان ممکن می‌گشت. نمونه‌هایی چون تیراندازی به اتوبوس در آستارا (همان، جلد ۴، سند ۴۹)، قتل یک سرپاسبان در مشهد (همان، سند ۵۰)، و حتی تجاوز و قتل یک دختر هشت‌ساله در نزدیکی ساری (همان، سند ۴۲)، عمق این بی‌قانونی را آشکار می‌کند. در گنبدکاووس، نیروهای شوروی با شکستن درب منازل از مردان می‌خواستند زنانشان

را «در اختیار» آنان قرار دهند (همان، سند ۶۴). این موارد فراتر از تخلفات نظامی معمول، نشان‌دهنده یک الگوی سیستماتیک برای تحقیر و حذف حاکمیت ملی ایران بود.

رفتارهایی چون باز کردن انبارهای آذوقه و تقسیم خودسرانه آن‌ها بین مردم (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۶، پرونده ۵۶، سند ۱۴)، جلوگیری از تکمیل نیروهای امنیه (اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، ۱۳۸۹، جلد ۴، سند ۷۷)، و ورود به انبار مهمات قزوین (همان، سند ۷۶) همگی نمونه‌هایی روشن از نقض حاکمیت ایران و تلاش برای جایگزینی نهادهای دولتی با ساختارهای نظامی شوروی است. حذف نیروهای انتظامی ایران و ایجاد فضای ناامن و بی‌قانون، عملاً کنترل اجتماعی را به دست شوروی سپرد و توان دولت در اعمال اقتدار را به شدت کاهش داد. از منظر فرضیه پژوهش، مهم‌ترین پیامد این وضع، زمینه‌سازی برای شکل‌گیری گروه‌های وابسته به شوروی، مانند فرقه دموکرات آذربایجان بود. به عبارت دیگر، شوروی با تخریب ظرفیت دولت ایران در تأمین امنیت، خلأیی ایجاد کرد که فقط نیروهای وابسته به خودش می‌توانستند آن را پر کنند - مکانیسمی کلاسیک از «تضعیف لایه‌های میانی نظم».

ج) مداخلات اقتصادی: مکانیسم حذف دولت از کنترل تجارت و منابع

در حوزه اقتصاد، شوروی فراتر از قراردادهای تجاری (که در بخش ۲-۲-۱ بررسی شد)، به مداخلات مستقیم و یک‌طرفه نیز دست زد. در یکی از موارد آشکار، فرمانده نیروی شوروی با ادعای اینکه پنبه‌های موجود در انبار قزوین «غنیمت جنگی» و متعلق به آلمان است، ۹۲ عدل پنبه را مصادره کرد (همان، جلد ۱، سند ۱۳۷). این ادعا در حالی مطرح می‌شد که ایران متحد آلمان نبود و رسماً بی‌طرفی خود را اعلام کرده بود. مصادره «غنیمت جنگی» تنها در مورد اموال کشورهای متخاصم مجاز است، بنابراین این اقدام آشکارا نقض حقوق بین‌الملل و حاکمیت اقتصادی ایران بود.

شدیدترین مداخلات اقتصادی شوروی در گمرکات شمال رخ داد. نیروهای شوروی کالاهای ایرانی را تحت نظر گرفتند و مانع انجام عملیات گمرکی شدند؛ حتی بخش‌هایی از محموله‌ها را بدون طی مراحل قانونی به شوروی انتقال دادند. اداره کل گمرک گزارش می‌دهد که قوای نظامی شوروی از تاریخ ورود، کالاهای موجود در انبارها و باراندازهای گمرک پهلوی را تحت نظر گرفته، از انجام عملیات گمرکی جلوگیری نموده و تدریجاً مقداری از کالاها را بدون مداخله مأمورین و انجام آئین گمرکی با کشتی به روسیه حمل و یا به انبارهای خودشان انتقال می‌دهند (همان، اسناد ۱۳۱ و ۱۳۲). این اقدامات افزون بر خسارت مستقیم اقتصادی (که در بخش ۲-۳-۲ به تفصیل به ابعاد کمی آن پرداخته می‌شود)، پیامد استراتژیک عمیق‌تری داشت: عملاً کنترل تجارت خارجی ایران در شمال از دست دولت خارج شد و حاکمیت اقتصادی کشور مخدوش گشت. از نظر فرضیه پژوهش، این نقطه‌ای کلیدی است: وقتی دولت نتواند بر ورود و خروج کالاها نظارت کند، نه تنها درآمد گمرکی (یکی از منابع اصلی بودجه) را از دست می‌دهد، بلکه ابزار سیاستگذاری اقتصادی خود را نیز وا می‌گذارد. این همان «تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری» است که فرضیه پژوهش بر آن تأکید دارد.

د) مداخلات رسانه‌ای: مکانیسم کنترل افکار عمومی و سرکوب صدای مخالف

مداخله شوروی تنها به حوزه‌های فیزیکی و اقتصادی محدود نبود، بلکه عرصه نمادین و فرهنگی را نیز در بر می‌گرفت. مطبوعات ایران که از اقدامات شوروی انتقاد می‌کردند، با اعتراض شدید مقامات شوروی روبه‌رو شدند. روزنامه‌های وظیفه، گلستان، جهان‌نما، کاروان و هور تنها به دلیل انتشار مطالب انتقادی متهم به «قیام خصمانه» شدند و سفارت شوروی خواستار مجازات نویسندگان آن‌ها

گردید (همان، جلد ۲، سند ۳۱). سفارت شوروی حتی روزنامه نسیم صبا و ایران نو را به «فاشیستی خواندن سیاست شوروی» متهم کرد و خواستار برخورد شدید با آن‌ها شد. در ادامه، روزنامه کوشش (۱۱ آذر ۱۳۲۴) از دخالت‌های آشکار شوروی در مهاباد، کنترل رفت‌وآمد در شمال و مداخلات قضایی گزارش داد (کوشش، شماره ۵۹۱۰، ۱۱ آذر ۱۳۲۴: ۱). در همان ایام، نیروهای شوروی حتی برای تخلیه محل انتشار روزنامه صدای وطن پافشاری کردند (مرکز اسناد ملی ایران، شماره مدرک ۳۲۱-۲۹۱، محل در آرشیو ۷۰۳ ط ۱ آج ۱، سند ۲).

این سطح از فشار بر رسانه‌ها نشان می‌دهد که شوروی افزون بر کنترل فیزیکی مناطق شمالی، به دنبال شکل‌دهی فضای ذهنی و افکار عمومی ایران بود. از منظر فرضیه پژوهش، مداخله رسانه‌ای مکانیسمی حیاتی برای مشروعیت‌زدایی از دولت مرکزی و مشروعیت‌بخشی به حضور خود بود. وقتی مطبوعات نتوانند انتقاد کنند، عملاً یکی از ارکان اساسی جامعه مدنی و دموکراسی از کار می‌افتد و دولت نیز ابزار مهمی برای اطلاع‌رسانی و بسیج افکار عمومی را از دست می‌دهد. این بعد از مداخله، استقلال رسانه‌ای و آزادی بیان را به شدت محدود کرد و نشان داد که الگوی مداخله شوروی تمام‌عیار و چندبعدی بوده است.

همان‌طور که ملاحظه شد، مداخلات شوروی در دوران اشغال ایران تنها مجموعه‌ای از اقدامات پراکنده نبود، بلکه یک الگوی منسجم از کاهش اقتدار اداری، تضعیف امنیت داخلی (از طریق حذف پلیس و ایجاد خلأ امنیتی)، ایجاد اختلال اقتصادی (از طریق کنترل گمرکات و مصادره اموال)، و مهار فضای رسانه‌ای (از طریق فشار بر مطبوعات) را شکل می‌داد. مجموع این مداخلات، عملاً بخش مهمی از حاکمیت ملی ایران را در شمال کشور بی‌اثر کرد و زمینه‌ساز بحران‌های سیاسی پس از جنگ - از جمله بحران آذربایجان - شد. این یافته‌ها به روشنی فرضیه پژوهش را تأیید می‌کند: شوروی نه از راه فشار نظامی مستقیم (که کوتاه‌مدت و پرهزینه است)، بلکه از راه تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری، امنیتی و رسانه‌ای، دولت مرکزی ایران را تضعیف کرد و آن را در موقعیتی قرار داد که پس از خروج شوروی نیز نتواند به سرعت اقتدار از دست رفته را بازیابد.

۲.۲.۳. خسارات وارده به ایران توسط شوروی: تحلیل کمی پیامدهای مداخله

پس از بررسی مکانیسم‌های مداخله شوروی در بخش پیشین، اکنون نوبت به سنجش کمی پیامدهای این مداخلات می‌رسد. فرضیه پژوهش بر آن است که مداخله شوروی از راه تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری باعث کاهش تولید، اختلال در خدمات و تضعیف دولت مرکزی شد. در این بخش، با استفاده از داده‌های آماری و گزارش‌های دست‌اول، این فرضیه به آزمون کمی گذاشته می‌شود. دولت ایران در ۳۰ مرداد ۱۳۲۳، دکتر لوییس را مأمور کرد تا موافقت‌نامه‌های اداری میان ایران و متفقین را بررسی و گزارشی جامع درباره خسارات و منافع وارده به ایران ارائه دهد (مرکز اسناد ملی ایران، شماره مدرک ۱۴۳۲۰-۲۴۰، آرشیو ۱۲۴ ک ۱ آ ۱، سند ۶). گزارش وی در خصوص کشور شوروی، تصویری روشن از ابعاد کمی خسارات ارائه می‌دهد.

الف) کشاورزی: سنجش تأثیر مداخلات بر تولید و معیشت

بخش کشاورزی به دلیل ارتباط مستقیم با زندگی روزمره مردم و نیز تأمین امنیت غذایی، از حساسترین شاخص‌ها برای سنجش پیامدهای مداخله شوروی است. برای سنجش این تأثیر، میزان تولید محصولات اصلی کشاورزی در دوره‌های پنج‌ساله بررسی شده است. داده‌های جدول زیر روند تولید پنج محصول استراتژیک را از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ نشان می‌دهد:

محصول	۱۳۰۴-۸	۱۳۰۹-۱۳	۱۳۱۴-۱۸	۱۳۱۹-۲۳	۱۳۲۴-۲۸

گندم	۱۱۲۰	۱۴۰۰	۱۸۷۰	۱۴۰۰	۱۸۸۰
جو	۵۸۰	۶۳۰	۷۹۰	۶۰۰	۸۶۰
برنج	۲۷۰	۴۲۰	۳۹۰	۳۵۰	۴۳۰
پنبه	۲۰	۲۰	۳۸	۲۳	۱۹
تباکو	۷	۱۱	۱۵	۱۴	۱۴

ارقام به هزار تن (منبع: گزارش دکتر لویس)^۱

تحلیل داده‌های جدول نشان می‌دهد که تولید گندم و جو تا پیش از سال‌های جنگ روندی صعودی داشته است. تولید گندم از ۱۱۲۰ هزار تن در دوره ۱۳۰۴-۱۳۰۸ به ۱۸۷۰ هزار تن در دوره ۱۳۱۴-۱۳۱۸ رسید - رشدی معادل ۶۷ درصد. با این حال، در دوره اشغال (۱۳۲۳-۱۳۱۹) تولید گندم به ۱۴۰۰ هزار تن سقوط کرد که کاهشی ۲۵ درصدی نسبت به دوره قبل را نشان می‌دهد. از منظر فرضیه پژوهش، این کاهش را نمی‌توان صرفاً به «شرایط جنگی» نسبت داد، زیرا داده‌ها نشان می‌دهد که پس از خروج اشغالگران (دوره ۱۳۲۸-۱۳۲۴)، تولید گندم نه تنها به سطح پیش از جنگ بازگشت، بلکه به ۱۸۸۰ هزار تن نیز رسید. این الگو (افزایش پیش از جنگ ← کاهش شدید در دوران اشغال ← بازیابی پس از اشغال) در مورد جو نیز تکرار می‌شود: از ۷۹۰ هزار تن در دوره ۱۳۱۴-۱۳۱۸ به ۶۰۰ هزار تن در دوره اشغال (کاهش ۲۴ درصدی) و سپس بازیابی به ۸۶۰ هزار تن.

برنج نیز روندی نوسانی دارد: افزایش قابل توجه تا دوره ۱۳۰۹-۱۳۱۳ (۴۲۰ هزار تن)، سپس کاهش تدریجی به ۳۹۰ و ۳۵۰ هزار تن در دوره‌های بعد. پنبه به عنوان محصول صنعتی و صادراتی، شکنندگی شدیدتری نشان می‌دهد: جهش تولید در دوره ۱۳۱۴-۱۳۱۸ به ۳۸ هزار تن، سپس سقوط به ۲۳ هزار تن در دوره اشغال (کاهش ۳۹ درصدی) و حتی پس از اشغال نیز نتوانست به سطح قبلی بازگردد (۱۹ هزار تن). تباکو نیز هرچند روند نسبتاً ثابتی دارد، اما از رشد بازمی‌ماند. آنچه این داده‌ها برای تأیید فرضیه پژوهش نشان می‌دهد، وجود یک شکاف ساختاری است: مداخله شوروی نه فقط سطح تولید را کاهش داد، بلکه آهنگ رشد کشاورزی ایران را متوقف کرد و ظرفیت پیش از جنگ تنها در نیمه دوم دهه ۱۳۲۰ به تدریج احیا شد.

اما داده‌های آماری به تنهایی کافی نیستند؛ باید مکانیسم علی این کاهش را شناسایی کرد. شواهد اسنادی نشان می‌دهد شوروی از چند راه مستقیماً به کشاورزی ایران آسیب زد: تصاحب ساختمان‌های دولتی، ماشین‌آلات کشاورزی و اراضی زراعی (مرکز اسناد ملی ایران، شماره مدرک ۲۸۴۸۴-۲۹۳، سند ۴۸)، خرید عمده محصولات کشاورزی به نرخ‌های تحمیلی (ایران در اشغال متفقین، ۱۳۷۱: ۲۶۸-۲۶۷)، ایجاد اختلال در حمل‌ونقل محصولات، و توسعه قاچاق و احتکار کالاهای اساسی (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، ۱۳۲۱، کارتن ۴۹، پرونده ۱۱، سند ۳۹). این اقدامات در مجموع موجب اختلال جدی در نظام کشاورزی ایران و بروز قحطی شد.

علاوه بر این، حضور نیروهای اشغالگر شوروی آسیب‌های مستقیم فیزیکی نیز به بار آورد. آمار قطع درختان به درخواست شوروی قابل توجه است: حدود ۳۷۸۰۵ متر مکعب چوب، ۷۰۲۳ تیر، ۵۷۶ اصله درخت و ۴۰۰ تن هیزم (همان، سند ۱۱۵). این تخریب منابع طبیعی، پیامدهای بلندمدتی برای کشاورزی و محیط زیست مناطق شمالی داشت. شوروی همچنین بنگاه‌ها و ادارات متعددی

^۱ - مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۰، کارتن ۵۳، پرونده ۱۵، سند ۳۰

در بخش کشاورزی را تصرف کرد. فهرست زیر نمایی از گستره جغرافیایی این تصرفات و خسارات مالی وارد شده ارائه می‌دهد: فریمان (۹۱۸۵ ریال)، جلگه رخ (۱۷۰ ریال)، سبزوار (۳۴۱ ریال)، احمدآباد (۳۶۰ ریال)، قوچان (۲۹۴ ریال)، بانه (۱۴۷۳۰ ریال)، سقز (۶۲۳۵ ریال)، پاوه (۸۴۴۱ ریال)، مراوه (۱,۱۷۷,۷۷۴ ریال)، ارسباران (۱۸۴۲ ریال)، مرند (۱۲۸۰ ریال)، علمداد (۳۰۰۰ ریال)، سراب (۵۰۰۰۰ ریال)، شبستر (۱۳۶,۹۵۰ ریال)، میانه (۳۹۵ ریال)، مشکین‌شهر (۳۷۸۰ ریال)، مراغه (۷۴۰۰ ریال)، گرگان (۲۹۲۱ ریال)، قزوین (۴۵۸۰ ریال)، رشت (۱۱۶۹۰ ریال)، اداره کل جنگل‌ها (۲۳۵۰۰ ریال) و اداره اصلاح نباتات (۳۰۰۰ ریال) (همان، سند ۱۱۶).

از منظر فرضیه پژوهش، آنچه این داده‌ها آشکار می‌سازد، الگوی سیستماتیک تخریب لایه‌های میانی تأمین معیشت است. شوروی نه فقط محصولات را خریداری یا مصادره می‌کرد، بلکه زیرساخت‌های تولید (ماشین‌آلات، اراضی، انبارها، درختان) و نهادهای حمایتی (اداره کل جنگل‌ها، اداره اصلاح نباتات) را نیز هدف قرار داد. نتیجه این فرآیند، تضعیف توان تولیدی ایران فراتر از دوره اشغال بود - به طوری که برخی محصولات مانند پنبه حتی پس از خروج شوروی نیز نتوانستند به سطح پیش از جنگ بازگردند. این یافته به روشنی نشان می‌دهد که مداخله شوروی از طریق «تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی»، اثری ماندگار و فراتر از دوره اشغال بر جای گذاشت.

ب) راه‌آهن: تحلیل ناهمخوانی رشد بار و درآمد به عنوان شاخص تحمیل هزینه‌های پنهان

راه‌آهن ایران در دوران اشغال به یکی از حیاتی‌ترین زیرساخت‌های لجستیکی متفقین تبدیل شد. با این حال، فرضیه پژوهش بر آن است که شوروی از راه تحمیل هزینه‌های پنهان (تخفیف‌های اجباری، عدم پرداخت کرایه، استهلاک تجهیزات) عملاً بخش مهمی از درآمد دولت ایران را مصادره کرد. داده‌های زیر این فرضیه را به آزمون می‌گذارد.

اشغال راه‌آهن شمال ایران توسط ارتش شوروی خسارات قابل توجهی به زیرساخت‌های ریلی کشور وارد کرد. یکی از عوامل مهم کاهش درآمد دولت از راه‌آهن، اعمال تخفیف‌های گسترده برای جابه‌جایی تدارکات و نیروی انسانی متفقین بود که طبق قرارداد به ایران تحمیل شده بود (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۶، پرونده ۵۶.۳، سند ۱۵۲). در دوره شهریور ۱۳۲۰ تا شهریور ۱۳۲۱، متفقین از تخفیف ۵۰ درصدی و از مهر ۱۳۲۱ تا اسفند ۱۳۲۳ از تخفیف ۷۵ درصدی برای حمل‌ونقل سربازان خود بهره‌مند شدند. همچنین تخفیف ۵۰ درصدی برای حمل‌ونقل کالاها و وسایل متعلق به خود دریافت کردند (سازمان اسناد ملی ایران، شماره مدرک ۱۳۶۱۹/۲۴۰۰، سند ۱۱۵). این تخفیف‌ها در حالی اعمال می‌شد که هزینه‌های نگهداری و استهلاک خطوط به سرعت در حال افزایش بود.

درآمد راه‌آهن بر اساس تعرفه سال ۱۳۱۷ محاسبه می‌شد، اما با افزایش هزینه‌ها لازم بود تعرفه‌ها به‌روزرسانی شود. در ۲۰ مهر ۱۳۲۰، نرخ کرایه مسافران دو برابر شد، اما ارتش شوروی این افزایش را نپذیرفت و دلیل آن را بهره‌برداری رایگان از نیروی انسانی و ماشین‌آلات خود در راه‌آهن عنوان کرد (همان، شماره مدرک ۱۳۰۹۵/۲۴۰۰، سند ۲۸). این استدلال از منظر فرضیه پژوهش حائز اهمیت است: شوروی با توجیه «ارائه خدمات رایگان» از سوی خود، عملاً حق ایران برای تعیین نرخ کرایه را نفی می‌کرد و هزینه واقعی حمل‌ونقل را به دولت ایران تحمیل می‌نمود.

استفاده مداوم و مستقیم نیروی شوروی از راه‌آهن شمال ایران و دخالت آن‌ها در اداره امور وزارت راه، منجر به کاهش ترانزیت

مسافران و کاهش درآمد دولت شد. گزارش‌ها نشان می‌دهد نیروهای شوروی در آذربایجان با اشغال راه‌آهن، مانع از حمل مسافر و کالا توسط اداره راه‌آهن شدند (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۱۶۴، سند ۳۳). همچنین کرایه خطوط فرعی و اجاره ساختمان‌های راه‌آهن پرداخت نشد؛ به‌طوری که ارتش سرخ در خطوط فرعی بندر شاه عبور و مرور داشت اما بنگاه راه‌آهن درآمدی از این خطوط نداشت (همان، سند ۱۱۳). افزون بر این، نیروهای شوروی کرایه محموله‌های خود را که مبالغ قابل توجهی بود، پرداخت نکردند و پیگیری‌های مکرر نیز نتیجه‌ای نداشت (همان، سند ۳۳). این موارد نشان‌دهنده الگویی منسجم از «استفاده از زیرساخت‌های ایران بدون پرداخت هزینه واقعی» است.

با وجود این، کل راه‌آهن ایران برای حمل اسلحه و مهمات ارتش شوروی فعال بود و حجم باربری تا حدی افزایش یافته بود که شهرت جهانی پیدا کرد. خبرگزاری‌ها نیز این وضعیت را تأیید کردند (همان، سال ۱۳۲۱، کارتن ۸، پرونده ۲۹، سند ۱). با این حال، اشغالگران شوروی به اموال دولت ایران بی‌توجه بودند و مانع رسیدگی مأموران ایرانی به وسایل نقلیه و لکوموتیوها می‌شدند؛ این امر موجب استهلاک سریع‌تر و خسارات مالی سنگین به راه‌آهن شد (همان، سال ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۱۶۴، سند ۳۳).

جدول زیر روند عملکرد راه‌آهن ایران در سال‌های ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۶ را نشان می‌دهد:

وضعیت حمل و نقل ریلی^۱

سال	مسافر (هزار نفر کیلومتر)	بار (هزار تن کیلومتر)	کل درآمد (میلیون ریال)
۱۳۱۵	۲۰۶۵۶	۴۵۷۷۸	۳۰
۱۳۱۶	۳۰۴۶۲	۶۷۵۱۱	۴۴
۱۳۱۷	۳۷۰۰۰	۸۲۰۰۰	۵۳
۱۳۱۸	۷۱۰۰۰	۲۷۴۰۰۰	۱۳۰
۱۳۱۹	۸۵۰۰۰	۳۹۴۰۰۰	۱۹۰
۱۳۲۰	۹۷۰۰۰	۳۶۵۰۰۰	۲۰۵
۱۳۲۱	۱۶۸۰۰۰	۷۴۷۰۰۰	۵۶۵
۱۳۲۲	۱۷۷۱۰۲	۲۶۰۰۰۰۰	۱۳۸۶
۱۳۲۳	۱۸۶۲۰۳	۳۸۰۰۰۰۰	۱۸۲۰
۱۳۲۴	۲۴۶۰۰۰	۸۲۰۰۰۰	۷۷۹
۱۳۲۵	۳۲۵۰۰۰	۵۰۰۰۰۰	۷۱۲
۱۳۲۶	۳۶۷۰۰۰	۵۱۹۰۰۰	۸۲۰

تحلیل داده‌ها در راستای فرضیه پژوهش:

نکته اول - رشد سریع ظاهری: درآمد راه‌آهن در سال ۱۳۱۹ حدود ۱۹۰ میلیون ریال بود که تا سال ۱۳۲۱ به ۵۶۵ میلیون ریال رسید (تقریباً سه برابر). این افزایش درآمد بازتاب رشد حجم عملیات ریلی و نقش مهم آن در دوران اشغال بود. از نظر سطحی، این رشد ممکن است مثبت به نظر برسد.

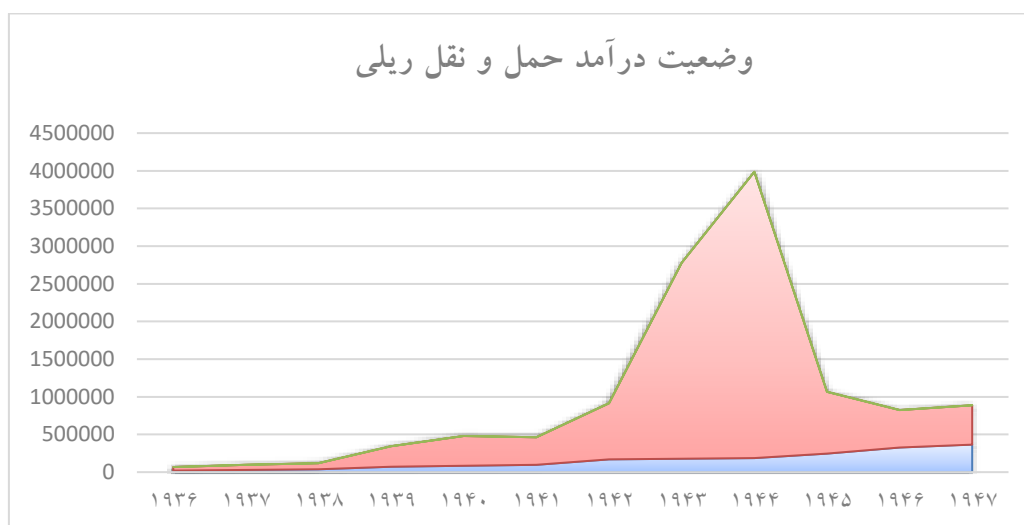
^۱ - خاوری نژاد، ۱۳۸۱: ۶۲؛ نیز ر.ک: آمار سال ۱۳۵۵ اداره راه‌آهن

نکته دوم - ناهمخوانی بحرانی (شاهد کلیدی برای فرضیه): افزایش حجم باربری در برخی سال‌ها با رشد درآمد همسو نبود. در سال ۱۳۲۲، حمل بار به ۲۶۰۰۰۰۰ هزار تن کیلومتر رسید (۴.۳ برابر سال ۱۳۲۱)، اما درآمد تنها ۲.۴ برابر شد (از ۵۶۵ میلیون به ۱۳۸۶ میلیون ریال). این اختلاف نشان‌دهنده فشارهای خارجی، به‌ویژه مداخلات شوروی در تعیین نرخ حمل و درآمدها، و همچنین مشکلات مدیریت داخلی و پرداخت‌ها بود. از منظر فرضیه پژوهش، این شکاف بین رشد بار و رشد درآمد دقیقاً همان «هزینه پنهان» تحمیل شده به دولت ایران است. اگر نرخ‌های عادلانه اعمال می‌شد، درآمد راه‌آهن باید متناسب با رشد بار افزایش می‌یافت - اما چنین نشد.

نکته سوم - کاهش شدید درآمد پس از اشغال: درآمد راه‌آهن از ۱۸۲۰ میلیون ریال در سال ۱۳۲۳ به ۷۷۹ میلیون ریال در سال ۱۳۲۴ کاهش یافت (کاهش ۵۷ درصدی). این سقوط نشان می‌دهد که بخش بزرگی از درآمد دوران جنگ ناشی از حجم بالای حمل‌ونقل نظامی با نرخ‌های پایین بود، نه کارایی اقتصادی راه‌آهن. پس از خروج اشغالگران، این درآمد به سطح بسیار پایین‌تری بازگشت.

نکته چهارم - فرسودگی و خسارت: استفاده مفرط از قطارها و خطوط ریلی باعث استهلاک سریع و خسارات مالی شد، به‌طوری که در سال‌های پس از اشغال نیاز به تعمیرات و بازسازی گسترده خطوط افزایش یافت. این مسئله تأثیر مستقیمی بر ظرفیت عملیاتی و توان درآمدزایی راه‌آهن گذاشت. ایران نه تنها در دوران اشغال درآمد عادلانه‌ای از راه‌آهن کسب نکرد، بلکه پس از اشغال نیز با زیرساختی فرسوده مواجه بود که نیازمند سرمایه‌گذاری مجدد بود.

داده‌های راه‌آهن به روشنی فرضیه پژوهش را تأیید می‌کند. شوروی (و متفقین) از راه‌آهن ایران به عنوان یک زیرساخت حیاتی لجستیکی بهره‌برداری کردند، اما هزینه واقعی این بهره‌برداری را به دولت ایران تحمیل نمودند. ناهمخوانی بین رشد بار و رشد درآمد، همراه با استهلاک سریع تجهیزات و عدم پرداخت کرایه‌ها، نمونه‌ای بارز از «تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی» است. راه‌آهن ایران در دوران اشغال نه یک ابزار حمل‌ونقل اقتصادی برای توسعه کشور، بلکه یک ابزار تأمین لجستیک ارتش بیگانه بود که پس از خروج اشغالگران، ایران با زیرساختی فرسوده و درآمدی به شدت کاهش یافته مواجه شد.

ج) گمرک: تحلیل کاهش درآمد و کنترل خارجی به عنوان شاخص از دست رفتن حاکمیت اقتصادی

گمرک ایران به دلیل جایگاه کلیدی در تأمین درآمدهای دولتی و کنترل جریان کالاهای وارداتی و صادراتی، یکی از حساسترین شاخص‌ها برای سنجش میزان تضعیف حاکمیت اقتصادی ایران در دوران اشغال است. فرضیه پژوهش بر آن است که شوروی از راه کنترل گمرکات شمال و عدم پرداخت عوارض، عملاً بخش مهمی از درآمد دولت ایران را مصادره کرده و حاکمیت اقتصادی کشور را مخدوش ساخت. داده‌های زیر این فرضیه را به آزمون می‌گذارد.

جدول زیر روند درآمد عمومی گمرک ایران را از سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۴ نشان می‌دهد:

درآمد عمومی گمرک^۱

سال	کل درآمد (ریال)
۱۳۰۵	۹۱۶۶۵۰۱۹
۱۳۰۶	۱۸۰۳۳۵۸۸۴
۱۳۰۷	۲۱۶۰۹۲۸۱۰
۱۳۰۸	۲۴۱۲۸۳۰۷۶
۱۳۰۹	۲۵۲۷۶۴۵۳۱
۱۳۱۰	۲۴۰۱۳۱۰۲۵
۱۳۱۱	۳۸۴۶۷۲۴۹۲
۱۳۱۲	۳۴۶۶۲۹۹۰۵
۱۳۱۳	۴۰۱۲۶۷۱۷۹
۱۳۱۴	۴۴۱۶۹۶۷۱۱
۱۳۱۵	۵۲۸۴۳۹۹۸۰
۱۳۱۶	۶۵۵۹۳۵۱۴۷
۱۳۱۷	۵۶۸۵۰۵۲۲۳
۱۳۱۸	۵۸۵۶۰۲۰۲۳
۱۳۱۹	۶۷۴۷۱۶۴۱۸
۱۳۲۰	۴۸۹۰۲۲۷۷۱
۱۳۲۱	۵۷۸۳۲۴۹۷۰
۱۳۲۲	۴۷۳۹۸۷۸۰۰
۱۳۲۳	۷۴۹۲۲۵۶۵۶

^۱ - یکتایی، ۱۳۵۴: ۱۳۷-۱۳۸؛ نیز ر.ک: اداره آمار و خدمات ماشین‌های گمرک ایران

تحلیل داده‌ها در راستای فرضیه پژوهش:

نکته اول- روند صعودی پیش از جنگ: درآمد گمرک از سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۹ به استثنای نوسانات جزئی، روندی صعودی داشت. از ۹۱ میلیون ریال در ۱۳۰۵ به ۶۷۴ میلیون ریال در ۱۳۱۹ رسید - رشدی حدود ۶۴۰ درصدی. این روند نشان‌دهنده ظرفیت بالای اقتصاد ایران در شرایط عادی و عدم اشغال است.

نکته دوم- کاهش شدید در اولین سال اشغال (شاهد کلیدی برای فرضیه): درآمد گمرک ایران در سال ۱۳۲۰ به ۴۸۹ میلیون ریال کاهش یافت که نسبت به سال ۱۳۱۹ (۶۷۴ میلیون ریال) حدود ۲۸ درصد افت داشته است. این کاهش در حالی رخ داد که روند پیشین صعودی بود. از منظر فرضیه پژوهش، این افت نشان‌دهنده اثر مستقیم اشغال بر منابع مالی دولت است. دولت ایران در نخستین سال اشغال، نزدیک به یک سوم درآمد گمرکی خود را از دست داد.

نکته سوم- بازگشت نسبی اما ناقص در ۱۳۲۱: در سال ۱۳۲۱ درآمد گمرک تا ۵۷۸ میلیون ریال افزایش یافت. این افزایش ناشی از کاهش تنش‌های شهریور ۱۳۲۰ و تلاش دولت برای بازسازی نظام گمرکی بود. اما نکته مهم این است که این درآمد هنوز به سطح پیش از اشغال (۶۷۴ میلیون ریال) نرسیده بود - اختلاف ۹۶ میلیون ریالی همچنان باقی بود.

نکته چهارم- کاهش دوباره در ۱۳۲۲: در سال ۱۳۲۲ درآمد گمرک به ۴۷۳ میلیون ریال سقوط کرد که حتی کمتر از سال ۱۳۲۰ (۴۸۹ میلیون) بود. این کاهش دوباره بیانگر استمرار موانع خارجی و اثرات دخالت شوروی بر تجارت و جریان کالا بود. از منظر فرضیه پژوهش، این نوسان نشان می‌دهد که مداخله شوروی یک رویداد یک‌باره نبود، بلکه فرآیندی مستمر بود که در برخی سال‌ها تشدید می‌شد.

نکته پنجم- بهبود پس از اشغال (تأیید الگوی سه مرحله‌ای): از سال ۱۳۲۳ به بعد، وضعیت گمرک بهبود نسبی یافت و درآمد آن به طور پیوسته افزایش یافت. درآمد در ۱۳۲۳ به ۷۴۹ میلیون ریال و در ۱۳۲۴ به ۹۲۴ میلیون ریال رسید. این بهبود نشان‌دهنده تثبیت نسبی کنترل دولت بر عملیات گمرکی و کاهش فشار ناشی از اشغال است. الگوی «افزایش پیش از اشغال ← کاهش در اشغال ← بازایی پس از اشغال» که در بخش کشاورزی مشاهده شد، در اینجا نیز تکرار می‌گردد و فرضیه پژوهش را تقویت می‌کند.

مکانیسم‌های علی پشت کاهش درآمد:

دریافت آمار دقیق خسارات وارده به گمرک ایران دشوار است، زیرا کلیه امور این بخش تحت کنترل متفقین بود. با این حال، اداره گمرک اقدام به جمع‌آوری آمار خسارات و بدهی‌های متفقین کرد. کمک‌هایی مانند کرایه اماکن، بارانداز، اتاق و انبار در گمرکات شمال، حدود ۵۶,۵۱۴,۹۳۰ ریال هزینه برای دولت ایران داشت. همچنین ارتش شوروی به اسکله‌ها و مراکز گمرکی بنادر آسیب جدی وارد کرد؛ مسئولان گمرک بندرشاه گزارش دادند اسکله‌های تحت کنترل ارتش سرخ کاملاً تخریب شده‌اند.

علاوه بر این، به دلیل عدم پرداخت حقوق و عوارض گمرکی، مبلغ ۱۸۵,۵۷۳,۷۷۳ ریال از سوی شوروی به ایران پرداخت نشد؛ حتی با وجود تعرفه‌های پایین برای کالاهای متفقین. همچنین کالاهای دولتی در گمرک که می‌بایست وارد کشور شوند، به دلیل

دخالت متفقین ضبط یا خارج شدند و خسارتی معادل ۳۷,۴۸۳,۹۰۰ ریال به کشور وارد شد (مرکز اسناد وزارت امور خارجه ایران، ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۱۶۴، سند ۳۳). مجموع این ارقام نشان می‌دهد که خسارت مستقیم و عدم پرداخت عوارض گمرکی به تنهایی به حدود ۲۸۰ میلیون ریال می‌رسد - رقمی که خود نزدیک به ۶۰ درصد درآمد گمرک در سال ۱۳۲۰ (۴۸۹ میلیون ریال) است -.

علاوه بر خسارات مالی، نیروی انسانی گمرک نیز تحت تأثیر حضور متفقین آسیب دید. کارمندان دفاتر گمرکی شمال حدود ۵۳۳,۷۲۴ ریال خسارت اعلام کردند (همان، سند ۱۲۴). مقامات نظامی شوروی اغلب اماکن و ساختمان‌های دولتی تحت تصرف گمرکات شمال را اشغال کردند، به طوری که در برخی نقاط مانند بندر شاه و بندرگز تنها تعداد محدودی بنا در اختیار گمرک باقی ماند.

طبق توافق ایران و شوروی، حقوق و عوارض کالاهای وارد و صادر شده باید تحت نظارت مأموران ایرانی انجام می‌گرفت، اما مأموران شوروی نظارت گمرکی ایران را قبول نکرده و خود دخالت مستقیم داشتند. با وجود تعیین سهمیه‌ای از سوی دولت ایران برای استفاده شوروی از کالا و مواد غذایی، ارتش سرخ فراتر از سهمیه و خارج از انواع مشخص شده، کالاها را از بنادر شمالی خارج می‌کرد (همان، ۱۳۲۱، کارتن ۵۲، پرونده ۸۰۲، سند ۱۵).

همچنین در هنگام ورود و خروج کشتی‌ها و واگن‌های حمل کالا در بنادر شمالی و مرز شمال غرب، مشکلات فراوانی ایجاد می‌شد و اجازه داده نمی‌شد مأموران گمرک کالاهای تخلیه یا بارگیری شده را طبق مقررات ثبت کنند. غالباً به بهانه حمل کالاهای جنگی، مأموران گمرک اجازه نزدیک شدن به کشتی‌ها یا واگن‌ها را نداشتند و گاهی از تحویل بارنامه‌های ورود و خروج خودداری می‌شد؛ این امر باعث می‌شد کالاها ثبت نشده و اداره گمرک از ورود یا خروج آن‌ها اطلاع نداشته باشد (همان، سند ۱۴).

داده‌های گمرک به روشنی فرضیه پژوهش را تأیید می‌کند. شوروی (و متفقین) با کنترل مستقیم گمرکات شمال، عدم پرداخت عوارض، تخریب اسکله‌ها و دخالت در ثبت کالاها، عملاً حاکمیت اقتصادی ایران در مناطق شمالی را از بین برد. کاهش ۲۸ درصدی درآمد گمرک در نخستین سال اشغال، عدم بازیابی کامل تا سال ۱۳۲۲، و سپس بهبود پس از خروج اشغالگران همگی الگوی «افزایش پیش از اشغال ← کاهش در اشغال ← بازیابی پس از اشغال» را تکرار می‌کنند. از منظر فرضیه پژوهش، گمرک به عنوان یکی از «لایه‌های میانی نظم اقتصادی» هدف مستقیم مداخله شوروی قرار گرفت و تخریب آن هم به کاهش درآمد دولت و هم به از دست رفتن کنترل بر تجارت خارجی انجامید.

د) صنعت: تحلیل واگذاری اجباری محصولات و تصرف کارخانجات به عنوان مکانیسم تضعیف تولید داخلی

بخش صنعت ایران در دوران اشغال، اگرچه نسبت به کشاورزی و گمرک سهم کمتری در درآمدهای دولتی داشت، از نظر تأمین کالاهای اساسی برای مردم و نیز حفظ استقلال اقتصادی کشور از اهمیت راهبردی برخوردار بود. فرضیه پژوهش بر آن است که شوروی از راه تصرف کارخانجات، واگذاری اجباری محصولات با قیمت‌های تحمیلی و خارج کردن ماشین‌آلات، زیرساخت صنعتی ایران را تضعیف کرد. داده‌های زیر این فرضیه را بررسی می‌کند.

در بخش صنعت نیز اقدامات شوروی‌ها منجر به خسارات قابل توجهی شد. توصیف وضعیت بازار در آن دوره - «صدها هزار نفر از مردم ایران ماه‌ها به امید خرید سه متر پارچه چیت چشم‌انتظار بودند و در نهایت به آن دست نمی‌یافتند» - تصویری از کمبود شدید کالاهای اساسی ارائه می‌دهد. در شرایطی که مردم از کمبود خواربار و پارچه شکایت داشتند، دولت ایران صدها هزار متر پارچه را به

یک‌دهم بهای واقعی آن به متفقین واگذار کرد. افزون بر این، هر محصولی که مورد نیاز و تقاضای متفقین بود، در اسرع وقت به آن‌ها تحویل داده می‌شد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۶، پرونده ۵۶، سند ۱۴۹).

از منظر فرضیه پژوهش، این واگذاری در دو سطح قابل تحلیل است:

سطح اول - تحمیل قیمت‌های پایین فروش پارچه به یک‌دهم بهای واقعی، نه یک معامله تجاری عادی، بلکه نوعی انتقال اجباری ثروت از ایران به متفقین بود. اگر قیمت واقعی هر متر پارچه را X در نظر بگیریم، ایران عملاً ۹۰ درصد ارزش کالاهای خود را به صورت رایگان به متفقین واگذار کرد. این امر از دو جهت به تضعیف اقتصاد ایران انجامید: نخست، کاهش درآمد دولت و کارخانجات داخلی؛ دوم، تشدید کمیابی در بازار داخلی (زیرا محصولات به جای تأمین نیاز مردم، به خارج فرستاده می‌شد).

سطح دوم - اولویت‌بندی تأمین نیازهای متفقین بر نیازهای مردم: عبارت «هر محصولی که مورد نیاز و تقاضای متفقین بود، در اسرع وقت به آن‌ها تحویل داده می‌شد» نشان می‌دهد که دولت ایران تحت فشار اشغال، ناچار بود زنجیره تأمین داخلی را قربانی نیازهای جنگی متفقین کند. این وضعیت، حکمرانی دولت را از تأمین نیازهای شهروندان به تأمین نیازهای نیروهای اشغالگر تغییر جهت داد - مصداق بارز «تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی» که فرضیه پژوهش بر آن تأکید دارد.

واگذاری کارخانجات و محصولات:

علاوه بر خسارات ناشی از فروش با قیمت‌های تحمیلی، بسیاری از کارخانجات به دلخواه یا با اکراه کمک‌های فراوانی به متفقین ارائه کردند که مجموع آن‌ها مبلغ قابل توجهی بود و تأثیر زیادی بر صنعت ایران داشت. بیش از پنجاه ساختمان، اعم از کامل و نیمه‌تمام، از کارخانجات نساجی، گونی‌بافی، کنسرو و سایر صنایع به نیروهای شوروی واگذار شد. همچنین کارخانجات مذکور مقادیر قابل توجهی محصولات خود را در اختیار شوروی قرار دادند که در جدول زیر خلاصه شده است:

نوع محصول	مقدار
پارچه	۳۴۴,۰۸۵ متر
لفاف (کارخانه گونی بافی)	۱,۰۳۴,۹۸۳ متر
قوطی کنسرو	۱,۲۱۶,۶۶۸ متر
نخ	۱۱,۹۴۹ متر

مجموع ارزش: ۱۵,۵۵۰,۰۴۱ ریال (همان، سند ۱۰۴)

این ارقام اگرچه در مقایسه با خسارات گمرک (۱۸۵ میلیون ریال) یا راه‌آهن کوچک‌تر به نظر می‌رسد، از نظر پیامدهای کیفی اهمیت زیادی دارد. تصرف بیش از پنجاه ساختمان کارخانه (بسیاری از آن‌ها نیمه‌تمام) به معنای توقف فرآیند صنعتی‌سازی ایران بود. کارخانه‌هایی که قرار بود اشتغال ایجاد کنند و وابستگی ایران به کالاهای خارجی را کاهش دهند، در اختیار نیروهای شوروی قرار گرفتند و به جای تولید برای اقتصاد ایران، به تأمین نیازهای جنگی ارتش سرخ مشغول شدند.

داده‌های بخش صنعت نیز فرضیه پژوهش را تأیید می‌کند. شوروی از راه‌های زیر لایه‌های میانی نظم اقتصادی ایران را تخریب

کرد:

۱. تحمیل قیمت‌های پایین (یک‌دهم بهای واقعی) برای خرید محصولات صنعتی ایران؛
  ۲. اولویت‌بندی تأمین نیازهای متفقین بر نیازهای مردم و بازار داخلی؛
  ۳. تصرف بیش از پنجاه ساختمان کارخانه (بسیاری نیمه‌تمام) و استفاده از آن‌ها برای اهداف نظامی خود؛
  ۴. جابه‌جایی حجم عظیمی از محصولات صنعتی (۳۴۴ هزار متر پارچه، ۲/۱ میلیون قوطی کنسرو) به جای تأمین بازار داخلی که در آن مردم از کمبود کالاهای اساسی رنج می‌بردند.
- این اقدامات در مجموع نه تنها توان تولیدی صنعت ایران را در کوتاه‌مدت کاهش داد، با تصرف ساختمان‌های نیمه‌تمام کارخانه‌ها، فرآیند صنعتی‌سازی ایران را برای سال‌ها به تعویق انداخت؛ پیامدی بلندمدت که فراتر از دوره اشغال، ساختار اقتصادی ایران را تحت تأثیر قرار داد.

نتیجه‌گیری

اشغال ایران توسط نیروهای بیگانه در جنگ جهانی دوم، به‌ویژه حضور اتحاد جماهیر شوروی، آثار عمیقی بر ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشور بر جای گذاشت. پژوهش حاضر با تمرکز بر مداخلات شوروی و با استفاده از اسناد آرشیوی منتشرنشده، در پی پاسخ به این سؤال بود که شوروی از چه مکانیسم‌های عینی و با چه شدتی باعث اختلال در اداره کشور و تضعیف دولت مرکزی ایران شد. یافته‌های پژوهش در چهار حوزه مداخلات اداری، امنیتی، اقتصادی و رسانه‌ای و نیز سه بخش خسارات (کشاورزی، راه‌آهن، گمرک و صنعت) به روشنی نشان داد که شوروی نه تنها با کنترل فیزیکی مناطق شمالی، بلکه با تخریب سیستماتیک لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری، توانست اقتدار دولت مرکزی ایران را به شدت تضعیف کند.

فرضیه پژوهش بر این گزاره استوار بود که مداخله شوروی عمدتاً از راه تخریب لایه‌های میانی نظم اقتصادی-اداری (کنترل گمرکات، تصرف اراضی و کارخانجات، حذف پلیس محلی و فشار بر مطبوعات) باعث فروپاشی تدریجی اقتدار دولت مرکزی شد، نه صرفاً از راه فشار نظامی مستقیم. داده‌های گردآوری شده این فرضیه را تأیید می‌کنند. شواهد متعددی از جمله کاهش ۲۸ درصدی درآمد گمرک در نخستین سال اشغال، سقوط تولید گندم از ۱۸۷۰ به ۱۴۰۰ هزار تن، ناهمخوانی ۴۳ درصدی بین رشد بار و درآمد راه‌آهن، واگذاری محصولات صنعتی به یک‌دهم بهای واقعی، و حذف نیروهای پلیس ایران از مناطق اشغالی، همگی نشان می‌دهند که شوروی با هدف قرار دادن دقیق نهادهای میانی اداره کشور توانست بدون نیاز به حاکمیت مستقیم و طولانی‌مدت، کارکرد دولت ایران را فلج کند. الگوی تکرارشونده «افزایش پیش از اشغال ← کاهش در دوران اشغال ← بازیابی پس از اشغال» در داده‌های کشاورزی و گمرک، تأیید دیگری بر این مدعاست که عامل اصلی اختلال، حضور و مداخله شوروی بوده است.

در مجموع، پژوهش حاضر نشان داد که مداخله شوروی در ایران در دوران جنگ جهانی دوم فراتر از یک اشغال نظامی صرف بود. این مداخله با هدف قرار دادن دقیق لایه‌های میانی نظم اقتصادی، اداری، امنیتی و رسانه‌ای، توانست اقتدار دولت مرکزی را تضعیف کرده و زمینه‌ساز بحران‌های سیاسی پس از جنگ - از جمله بحران آذربایجان- شود. سهم این مطالعه در ادبیات موضوع، ارائه تصویری جامع و مستند از گستره و شدت مداخله شوروی و ارتباط آن با آسیب‌های اقتصادی و اجتماعی ایران در دوره جنگ جهانی دوم است. این یافته‌ها تأکید می‌کند که بررسی نقش اشغالگران در چارچوب‌های چندبعدی و با استفاده از اسناد دست‌اول، برای فهم کامل پیامدهای تاریخی این دوره ضروری است.

فهرست منابع و مآخذ

- اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم (۱۳۸۹). جلد ۱ و ۴، تهران: مرکز پژوهش و اسناد ریاست جمهوری.
- ایران در اشغال متفقین مجموعه اسناد و مدارک (۱۳۷۱). به کوشش صفاءالدین تبرایان، تهران: نشر دیبا.
- بولارد، ویلیام و سر کلارمونت اسکیرین (۱۳۶۳). شترها باید بروند، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو.
- خاوری نژاد، ابوالفضل (۱۳۸۱). برآورد تولید ناخالص داخلی ایران برای سالهای ۱۳۳۷-۱۳۱۵، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی.
- ذوقی، ایرج (۱۳۶۸). ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ جهانی دوم، تهران: پاژنگ.
- فوران، جان (۱۳۷۸). مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، چاپ دوم، تهران: رسا.
- یادداشت‌های دولت ایران به اتحاد جماهیر شوروی، کوشش، شماره ۵۹۱۰، ۱۱ آذر ۱۳۲۴.
- میلسپو، آرتور، آمریکایی‌ها در ایران، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: البرز، ۱۳۷۰.
- نوریان، محمد اسماعیل (۱۳۵۷). «نگرشهای متفاوت درباره رژیم حقوقی دریای خزر»، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۱۴.
- یکتایی، مجید (۱۳۵۴)، تاریخ گمرک در ایران، تهران: نشر دانش.
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۶۸). تاریخ روابط خارجی ایران از پایان جنگ جهانی دوم تا سقوط پهلوی، تهران: البرز مرکز اسناد ملی ایران
- شماره مدرک ۸۲۷۰-۲۹۰، محل در آرشیو ۳۰۴۳۳آب، سند ۶۴.
- شماره مدرک ۳۲۱-۲۹۱، محل در آرشیو ۷۰۳ط۱آج، سند ۲.
- شماره مدرک ۲۸۴۸۴-۲۹۳، محل در آرشیو نامشخص، سند شماره ۴۸.
- شماره مدرک ۱۴۳۲۰-۲۴۰۰، محل در آرشیو ۱۲۴ک۱آآ، سند ۶، ۱۱۵، ۱۱۶.
- شماره مدرک ۱۳۶۱۹-۲۴۰۰، محل در آرشیو ۵۵۱ف، سند ۱۱۵.
- شماره مدرک ۱۳۰۹۵-۲۴۰۰، محل در آرشیو ۱۱آف، سند ۸۰۷، سند ۲۸.
- مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران
- سال ۱۳۱۸، کارتن ۲۵، پرونده ۷۴، سند ۴.
- سال ۱۳۱۹، کارتن ۱۵، پرونده ۵۳، سند ۹۹.
- سال ۱۳۱۹، کارتن ۱۶، پرونده ۸، سند ۱۱.
- سال ۱۳۱۹، کارتن ۲۵، پرونده ۲، سند ۸.
- سال ۱۳۱۹، کارتن ۲۵، پرونده ۲، سند ۱۰.
- سال ۱۳۱۹، کارتن ۲۵، پرونده ۲، سند ۱۱.
- سال ۱۳۱۹، کارتن ۵۲، پرونده ۲، سند ۱۰۴.
- سال ۱۳۱۹، کارتن ۵۲، پرونده ۸۰، سند ۱۸.

- سال ۱۳۱۹، کارتن ۵۳، پرونده ۱۳۰، سند ۳.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۶، پرونده ۵۶، سند ۱۴.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۶، پرونده ۵۶، سند ۱۰۴.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۶، پرونده ۵۶، سند ۱۴۹.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۶، پرونده ۵۶/۳، سند ۱۵۲.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۱۶۴، سند ۳۳.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۱۶۴، سند ۱۱۳.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۱۶۴، سند ۱۲۴.
- سال ۱۳۲۰، کارتن ۴۱، پرونده ۲۷۹، سند ۱.
- سال ۱۳۲۱، کارتن ۸، پرونده ۲۹، سند ۱.
- سال ۱۳۲۱، کارتن ۴۹، پرونده ۱۱، سند ۳۹.
- سال ۱۳۲۱، کارتن ۴۹، پرونده ۱۱، سند ۱۱۵.
- سال ۱۳۲۱، کارتن ۴۹، پرونده ۱۱، سند ۱۱۶.
- سال ۱۳۲۱، کارتن ۵۲، پرونده ۸/۲، سند ۱۴.
- سال ۱۳۲۱، کارتن ۵۲، پرونده ۸/۲، سند ۱۵.
- Araghi, F (2021). "The Local in the Global: Agriculture, State and Revolution in Iran", *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Paris, France, 8, pp. 111-125.
- Hirschfeld, Yair P (1980). *Deutschland und Iran in Speilfeld der Machte, Internationale Beziehungen unter Reza Schah, 1921-1941*, 4 Schriftenreihe des Instituts fur Deutsch Geschichte, Universitat Tel Aviv, Dusseldorf: Droste Verlag.
- Kozhanov, Nikolay A (2012). *The Pretexts and Reasons for the Allied Invasion of Iran in 1941*, *Iranian Studies*, 45:4, 479-497.
- *League of Nations Treaty Series*, vol. 9, pp. 384-413.
- Mokhtari, Fariborz (2025). "No One Will Scratch My Back: Iranian Security Perceptions in Historical Context", *Middle East Journal*, Vol. 59, No. 2, Changing Geopolitics.
- Reisman, W. Michael (1980). "Termination of the USSR's Treaty Right of Intervention in Iran", *The American Journal of International Law*, Vol. 74, No. 1 pp. 144-154.
- Rezun, M (1981). *The Soviet Union and Iran, Soviet policy in Iran from the beginning of the Pahlavi Dynasty until the Soviet Invasion in 1941* (Alphen aan den Rijn: Sigthoff and Noordhoff, International publishers, BV).
- Rudi, Matthee (2013). "Rudeness and Revilement: Russian-Iranian Relations in the Mid-Seventeenth Century", *Iranian Studies*, 46:3, 333-357.

- Stewart, Richard A (1988). *Sunrise at Abadan: The British and Soviet Invasion of Iran 1941*. New York: Praeger
- *The Russian State Archive of Socio-Political History* (RGASPI) f. 558, o. 2, d. 24 (unnumbered) (Stalin to Chicherin, 22 November 1921).
- *Treaty of Establishment, Commerce and Navigation, with Final Protocols and Annex*, Aug. 25, 1935, Iran-USSR, Art. 15, 176 LNTS 301, 317.